

Martinkaus estezė, arba kaip susiverpti Ariadnės siūlą

Vytautas Martinkus, *Estezė ir vertinimai*: Esė apie literatūros kūrinio pajautą, straipsniai ir recenzijos, Vilnius: Edukologija, 2013, 326 p., ISBN 978-9955-20-889-1

Nustebti – reiškia atsidurti visiškoje nežinomybėje, o sykiu prarasti žadą.

Arvydas Šliogeris

Ir rašytojai, ir literatūrologai, ir kritikai šiandien pamėgę paribius, užribius, marginalijas, eskizus, atskirybes, tai liudija ir daugelio knygų antraštės: Leonardo Gutausko *Fragmentai*, Aido Marčėno *Sakiniai*, Valentino Sventicko *Guriniai*, Viktorijos Daujotytės *Laisvojo mąstymo properšos* (čia nekalbame apie disertacijų pagrindu išleistas monografijas, bet ir jų objektas dažnai „minimalistinis“). Visur regėti monolito trupėjimas, visumos demontažas (Vytauto Kubiliaus kritikos premija tinklaraštininkui Virginiui Gasiliūnui buvo paskirta už internetinės užrašų knygelės atitikmenį, vadinamą „šis tas apie šį tą“). Retas literatūrologas užsimoja sistemiškai ir panoramiškai apmąstyti kokį nors reiškinių, dažniau apsiriboja sau naudingą aspektu, atveju, momentinėmis reakcijomis, t. y. kažkuo daliniu.

Vytauto Martinkaus knyga *Estezė ir vertinimai* šiuo požiūriu – įkvepiantis bandymas mąstyti sutelktai, sąryšingai sieti literatūros genezės ir suvokimo dėsnius. Ne padriki įspūdžiai, trupmenos, bet sugebėjimas į visetą suimti literatūros galaktiką, kurti labilų teorinį modelį, nuoseklus aiškinimas(is) ir mokymas(is) atverti kūrinį, ieškoti estetikos prigimties ir meno sugestijos „iš pačių pašaknų“ (žmogaus „giliųjų estetinių prielaidų“, p. 87) knygą daro netipišką. Kadangi estetikos konceptas beveik pasitraukęs iš viešojo diskurso, šį Martinkaus darbą galima laikyti polemine intervencija į bendrąją kultūros zoną, o knygos proistorė ir turinys glaudžiai siejasi su ankstesne autoriaus monografija *Estetinė literatūros gyvybė: Aksiologinis lietuvių prozos spektras* (2010) ir apibendrina viso gyvenimo mąstymą apie klasikinės ir dabartinės literatūros patyrimą ir at(si)vėrimą.

Identiški abiejų veikalų raktiniai žodžiai yra estetika, gyvybė, vertybė. Grožis ir vertybiškumas dažnai pašalinami iš bet kurio šiuolaikinio meno refleksijos, o Martinkus suinteresuotai juos favorizuoja, iškelia į dėmesio centrą. Imamasi sunkiausio uždavinio – tirti, kaip būtis mums atsiveria per heidegerišką esinį – literatūros tekstą, kodėl ir kaip tai mus veikia.

Pirmieji du skyriai „Estezės beiėškant“ ir „Šiapus estezės. Aksiologinės prielaidos“ turbūt priskirtini mūsų nedažnai literatūros filosofijai. Estezės konceptas leidžia kontaminuoti, sinergiškai jungti kelių literatūrologijos metodų prieigas su filosofine erudicija. Drauge ne tiesmukai, o asmeniškai suinteresuotai svarstomi ir literatūros vietos bei vaidmens dabarties visuomenėje ir konkrečius žmogaus gyvenime klausimai. Tai tarsi bandymas žmogų gražinti į meno glėbį – skatinimas suinteresuotai patirti literatūros kūrinį čia ir dabar.

Labiausiai stebina tyrėjo gebėjimas likti tarsi tradicinių fundamentinių dalykų rėmuose ir, antra vertus, šiuolaikiška jo kalbėjimo retorika, ypatingas mokytumo ir naujoviško senų problemų traktavimo derinys, tęstinumo ir inovacijų santalka. Ir autoriui beveik žūtbutinio klausimo – kas gi yra literatūra? – daugybinis kėlimas, stereoskopinis apžiūrėjimas iš privačiai žmogiškų, meninių ir mokslinių pozicijų. Juk ne visi pasakojimai ar žaidimai žodžiais verti literatūros statuso, ir ne visi mus veikia. Šių klausimų aktualumą sunku pervertinti: Lietuvoje kas trečias gyventojas per metus neperskaito nė vienos knygos, prastėja literatūros suvokimas, beveik išnyko jusliškai konkretus rašymas ranka (jam ištikimas Romualdas Granauskas sakė, kad tik taip junti skiemens svorį, garsą ir vertę), o elektroninė terpė apskritai koreguoja kūrybos prigimtį. Tokių virsmų akivaizdoje konceptualizuoti *estezė* vadinamą literatūros kūrinio patyrimą ir suvokimą yra originaliausios pirmosios dalies „Estezės beiėškant“, vadinamos studija, tikslas ir intriga.

Pirmiausia patraukia Martinkaus mąstymo atvirybė. Net keista, kad estezė apibūdinama – kiek ją išvis galima apibūdinti ir apibrėžti – išsamiai; ilgai savo rašymui ieškoma pradinio išeities taško, tas ieškojimas atviras, autentiškas, steigia pasitikėjimo būseną. Daug paaiškina ir pradžios *motto* – vaikystėje Eržvilko bažnyčios altorius kartais atrodydavęs stebuklingai gražus ir sakralus, o kartais kasdieniškai įprastas kaip komoda tėvų seklyčioje. Tas nuolatinis klausimas „kodėl“, dvejonų, jaudulio, nebaigtinumo vibracijos daro knygą gyvą. Pratarinėje skaitome, kad estezės konceptualizavimas ir kūrinų vertinimai į knygą susiklostė iš pastarojo dešimtmečio gana skirtingų darbų, todėl galima būtų tikėtis tam

tikrų baltų siūlų ar tekstų nesukibimo, bet valingai pasiektas darbo rišlumas, ir nors trečioji, paskutinė, darbo dalis „Anapus estezės. Vertinimai“ yra tarsi statistiniai estezės pjūviai ir atrodo labiausiai atskira, visgi paremia, tikrina, iliustruoja pirmųjų prielaidas.

Galima tarti, kad ankstesnė monografija *Estetinė literatūros gyvybė* ir aptariamoji *Estezė* sudaro dialogiją; tik pastarojoje matyti netikėtas Martinkaus išlaisvėjimas. Ir teorinės, ir praktinės refleksijos yra kūrybiškos. Ir visad ištikimiausia palydovė – abejonė: „[...] ką interpretuoti? Ką suvokti? Ką išsiaiškinti ir paaiškinti? Ir kodėl reikėtų tai daryti?“ (p. 75).

Toks tarsi neslepiamas „pasimetimas“ netikėtas, nes prieš pora metų recenzuodama kitas Martinkaus knygas vadinau jį struktūros žmogumi. Mąstymas pagal proto tvarką niekur nedingo, tačiau kalbėjime vis gausiau individuacijos, asmenybiškumo, privatumo, šilumos. „Mūsų pojūčiai ‚mąsto‘, o protas ‚junta‘“ (p. 91) – ši abipusė koreliacija, priešybių dvigubumas nuolat regimas ir grindžiamas, pabrėžiant specifiškai visa apimančią susitikimo su kūrinium būdą:

Kol svarstome, vargu ar pajaučiame – vienu ypu. Širdis ir protas, jausmai ir mąstymas, atmintis ir vaizduotė – viskas vienu metu ir visur, čia ir dabar, visur ir visados. Toks sintetinis, o ne analitinis būsenos *cilėraštis ir Aš* atvejis – toks kamuolinis žaibas, tirpdantis aklojo lazdelę arba paliekantis tik aižėjančias laukujes labirinto sienas. (p. 61)

Autorius nesideda esąs literatūros dėsnių žinovas (nors iš didžiulės rašytojo, kritiko ir skaitytojo patirties toks yra), veikiau prisiima estetinio piligrimo ar intelektualaus nuotykių ieškotojo vaidmenį. Vis labiau atsisakoma direktyvinės, neginčytinos, autoritetingos laikysenos (aukštosios mokyklos dėstytojui tai turbūt nelengva), skleidžiasi sąmonės patyrimų procesiškumas, tęstinumas, viskas nelyginant vyksta tavo akyse. Pasiremdamas Algirdo Juliaus Greimo – estezės reiškinių ir sąvokos pirmtako – esė „Apie netobulumą“, kurioje dėstomos juslinės akimirklų patyrimo (drauge ir skaitymo) įžvalgos, taip pat estetologo Juozo Mureikos konceptualia *pajautos*, kaip „dvasinės galios ir prasmų steigties būdo“, apibrėžtimi (išdėstyta pastarojo monografijoje *Pajautos mintys: Estetikos virsmas estetologija*, 2005), Martinkus konstatuoja, kad Mureikos sąvoka „pajauta“ yra graikų *aísthēsis* lietuviškas atitikmuo ir *estezės* sinonimiška sesuo, jos ištakos – ikikalbinės prigimties. Savitoje Martinkaus estezės studijoje tęsiamas ir plėtojamas Greimo išskleistas įstabus „aukštųjų akimirklų“ patyrimas, emocinio sukretimo

įvykis, siekiantis Aristotelio *katarsį*. Žinomiausi XX–XXI a. teoretikai iškyla ne tiek kaip galios autoritetai, kiek bendraminčiai – Roland’as Barthes’as, Liudwigas Wittgensteinas, Michelis Foucault, Jacques’as Lacanas, Gilles’is Deleuze’as, Félixas Guattari, Umberto Eco; iš jų veikalų imamos tikslinės idėjos ar instrumentai savo modeliui kurti. Skirtingas metodologines nuostatas vienija integracinis judesys, daugiausia pasiremiant fenomenologijos ir recepcijos mokyklų patirtimi.

Aptariamasis nestandartinis Martinkaus tomas galėtų vadintis „Aš ir kūrinys“, nes nuolat ieškoma asmens ir meno sankirtos galimybės, progos, vietos, intymios būsenos, estetinio dūrio, jo sukkelto nušvitimo, kuris „tebelieka transcendencijos traukos erdvėje“ (p. 25). Ne visada pasiekiamas šis didžiausias patyrimo intensyvumas (žaibo išlydis, blyksnis) – Greimas tai apibūdino kaip tobulumo stoką ir nuolatinę geismą bei tikėtiną jo neišsipildymą. 73 puslapyje sakoma: „nesu niekam ir niekaip įsipareigojęs pritarti“ (šiuo konkrečiu atveju Martinkus turi galvoje semiotikos mokyklą, bet tai bendras tyrėjo principas, grindžiantis savarankiško mąstymo pastangas). Gelbsti ir profesinė dvisklaida: kadangi Martinkus ir grožinės literatūros kūrėjas, ir literatūrologas, gali įtaigiai dėstyti sudėtingus dalykus; specialisto mokytumą dera su rašytojo praktika. Samprotavimų laisvę liudija temų plėtotė džiazuojančiu ritmu bei pasirinktas esė žanras – knygoje pateikti tekstai nevardinami monografijos skyriais; pabrėžiamas nesuvaržytas mąstymo esėjiškumas. Literatūrologinę diskurso kokybę palaiko teorinis mąstymo etiketas, kai subjektyvistinės nuostatos jungiamos su logikos diktuojama argumentacija ir filosofijos išmanymu.

Retsykiais pasitelkiamos funkcionalios metaforos: anot Martinkaus, medį piešti pradėti galima nuo bet ko – nuo lapo, lapijos, kamieno, o auga jis visas pagal biologines stadijas (p. 39) – taip vizualizuojant ryškinama perskyra tarp mentalinės tikrovės ir realybės. Rašytojo įgūdžiu blykstelėjusi metafora kondensuoja mintį, tokio stiliaus pavyzdžių apstu, bet nesibodima ir kiek scholastiško, hermeneutiniais sukuriukais besisukančio kalbėjimo apie tą patį, tautologijos apraiškas mėginant teisinti objekto sudėtingumu ir metakalbos variantiškumu. Visgi atskiro žodžio vertas lingvistinis Martinkaus teksto tankumas: gausi sinonimika, išlavėjusi ir turtinga literatūrologo–rašytojo retorika, pateikiami to paties žodžio variantai, lietuviško (iš)vertimo galimybės, prasmės niuansai, sintaksės plastika. Akį traukia naujadarai: klostiniai, reikštis, jutimybė, paveika, dienraštinėjimas, visumybė, dalinumas, literatūrinė valia, LDK – Literatūros didžioji kunigaikštystė. Reikia visapusiškai įsigilinti į tyrimo objektą, kad gebėtum suformuluoti

ir pasiūlyti savąjį apibrėžimą: „*Kūrinys – asmeniška jo reikšmių prasmės steigtis*“ (kursyvas autoriaus, p. 98). Dueto „Aš ir kūrinys“ santykių nagrinėjimas tampa principine aktualija, kai mažta visuomenės interesas rimtajai literatūrai, vyksta vertinimo mutacijos, įsigali nauja komunikacinė meno samprata, teigianti, kad menininkų yra per daug ir reikia orientuotis į socialiai paklausų meną; kaip tik toks paprastas produktas turįs tapti socialiniu ištekliumi, vartojimo objektu platesnei visuomenei. Literatams tai reikštų vien populiariosios literatūros įsiviešpatavimą. Ir nors Martinkus kūrinio interpretacijai ar literatūros vaizdui taiko tokias sąvokas kaip „daugybinis“, „daugiasluoksnius“, „prieštaringas“, „atsitiktinis“, tyrėjas išlaiko aiškų, principinį vertybinį požiūrį, todėl atraminės atrodo mintys apie „geros literatūros“ sampratą (p. 89–90), kuri Martinkui anaip tol neatrodo pasenusi, priešingai, nei propaguoja kai kurios madingos teorijos. Čia jis atsiremia į patirtinį kultūros istorijos jausmą ir individualią intuiciją (su dažnomis aliuzijomis į tobulos klausos kritiko Alberto Zalatoriaus pavyzdį). Puslapiai apie tai, ką reiškia suprasti ar nesuprasti sudėtingesnę kūrinį, tiesiog prašosi plačiau viešinti, nes Martinkaus požiūris ir saliamoniškas, ir demokratiškas: jei skaitytojas nesuprato, tai turbūt neatitiko jo lūkesčių: „nesuprastas romanas, aišku, yra nepamatytas romanas. Arba neįvykęs romanas. Galbūt neįvykęs per šito skaitytojo skaitymą“ (p. 79).

Teorinės prieigos konkretinamos labai detalai analizuojant vieną eilėraščių skyriuje „Šiek tiek Maironio. „Širdis ir protas““. Skaitydama recenzentė vis labiau šiaušėsi prieš ilgą ir pakilų to gana kuklaus kūrinio aptarimą (mat interpretacijos apimtis ir puošnumas pranoksta šį ne aukščiausio kalibro poeto kūrinį), bet štai Martinkus nugesina visą įkarštį – jis pats konstatuoja, kad estezė jo neištiko, to lauktojo *blyksnio* nebuvo. Estezė, būseną, pajauta, nušvitimas – tokie dalykai vargiai pasiduoda instrumentinei analizei, kaip ir vertinimų skyriuje esančios Vinco Mykolaičio-Putino romano *Altorių šešėly*, Petro Dirgėlos novelių rinkinio interpretacijos – abi pagal meilės, o Jono Biliūno „Laimės žiburio“ – pagal laimės kodą. Analizei pasirenkant sunkiausiai apčiuopiamus ir verbalizuojamus dalykus, nuolat tenka kvestionuoti, probleminti: „bus einama *aesthesis* link, bet nebūtinai prieita“. Estezės procesas – *non finito*.

Kaip minėta, dvi knygos dalys vieningai paklūsta estezės epicentriniam statusui, gi trečiosios – vertinimų – dalies korpusą sudaro įvairiomis progomis rašyti tekstai: istorinė proza ir drama, klasikinis romanas, elito laikysenos sovietmečiu, novelių rinkinio ir monografijos recenzijos; visi šie savaime vertingi, bet gana

skirtingi rašiniai draugėn sudėti labiau brikoliažo, o ne vidinės jungties principu. Iškilčiausia šios trečios dalies publikacija laikyčiau straipsnį „Elitologinis raktas Juozo Grušo kūrybai“ kaip pavykusį bandymą originaliu – elitologiniu – rakursu pateikti stratifikuotą rašytojų bendruomenės vaizdą. Martinkaus darbuose šalia estetinio išnyra etinis aspektas, ypač kalbant apie Grušo vaidmenį sovietmečiu. Straipsnyje apie Grušą steigiamas toks supratingumo, tolerancijos lygmuo, kad Grušo tezė „rašyti skersai linijų“ tampa pritaikoma ne tik jo interpretacijai – yra nukaldinamas naujoviškas raktas, kuriuo galima rakinti ir kitų anuometinių stambesnio kalibro kūrėjų – Justino Marcinkevičiaus, Alfonso Maldonio, Kazio Sajos laikysenas ir kūrybą. Tik gal mįslingas ir ne visai motyvuotas man liko Grušo „dvasinis realizmas“. Nors perspausdinti įžanginiai straipsniai iš serijos „Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius“, pristatantys Vinco Mykolaičio-Putino *Altorių šešėly* ir Juozo Baltušio *Sakmę apie Juzą*, – proginiai, skirti plačiai auditorijai ir neišvengiamai turintys edukacinių uždavinių, juose esama nenubelstų teiginių; ypač apie Putino romaną parašytas netikėtas, kumuliacinis darbas. Dėmesys literatūros kanono autoriams (Putinui, Grušui, Baltušiu) – tai jų centrinių kūrinių permąstymas ir ieškojimas jungties su dabartimi. Petro Dirgėlos novelių knygos *Jauno faraono vynuogynuose* recenzija „Meilės prisikėlimų laisvės kaina“ – visiškai netikėta, ją skaitant beveik ištinka estezė (apskritai knygoje publikuotos recenzijos pranoksta šio žanro vidurkį, yra straipsniškos, kontekstiškos). Interpretuojant Dirgėlos prozą idealiai demonstruojama toji asmeniška prasmės steigtis, apie kurią kalbama visoje *Estezės* studijoje, parašoma ne tiek recenzija, kiek jautri, turininga esė. Kiti šios Dirgėlos knygos recenzentai noveles traktavo kaip giminės/šėimos griuvimo istoriją, o Martinkus – kaip meilės įvairiais pavidalais pašlovinimą. Padeda ir puikus Dirgėlos istorinių romanų išmanymo kontekstas.

Knygos viršeliui ir visų trijų skyrių atsklandoms (dailininkė Dalia Raicevičiūtė) Martinkaus iniciatyva panaudotas Leonardo Gutausko piešinių ciklas „Ovidijaus *Metamorfozės*“ (1969) daro patrauklaus artefakto įspūdį. Baltame fone ryškiai tamsuojantys stačiakampiai su labirinto konfigūracijomis ir mitinėmis figūromis (tarp jų ir medžiojamas mitinis jautis) ne tik apiformina leidinį. Piešiniai atlieka papildomą užuominos, kaip skaityti knygą, funkciją. Labirinto įvaizdis nusako skaitymo ir vertinimo strategiją: vertinti – tai įeiti į labirintą ir iš jo išeiti. Perskaičius *Estezę ir vertinimus* sustiprėja įsitikinimas, kad Martinkus turi viso gyvenimo kūrybine patirtimi verptą ir suverptą tą išganingą Ariadnės siūlą. Ir iš labirinto išeina nukovęs Minotaurą.